

ISSN: 2146-4901
e-ISSN: 2667-6575

Yapay Zekâ Ve Hadis Artificial Intelligence and Hadith

Furkan ÇAKIR

ORCID: 0000-0002-3269-1649 | E-Posta: ahmedfurkan@selcuk.edu.tr

Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Dr., Faculty of Islamic Science, Department of Hadith
Konya, Türkiye
ROR ID: [045hgzm75](https://orcid.org/045hgzm75)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 109-131. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1240725>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	23. 01. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	06. 05. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 09. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized - Two External (<i>İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme</i>).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Turnitin / Ithenticate.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Özet

İslâm kültür mirasının en önemli öğelerinden biri de âlimlerdir. İslâm âlimleri kendilerinden önceki birikimden istifade etmiş ve bunun yanında çağın sorunlarına yaşadıkları dönemden ileriye dönük projeksiyonlar sunmak suretiyle çözüm önerileri sunmuşlardır. Nitekim İslâm entelijansiyası bilhassa sosyal, kültürel ve siyasi kriz dönemlerinde çağın ufkunu aşan yorumlar serdederek İslâm medeniyetinin sürdürülebilirliğine katkı sağlamıştır. Modern dönem bilgileri ise kimileri tarafından bu kültürel kalkınma operasyonunda ürkek, çekingen ve pasif kaldıkları için tenkit edilmiştir. Ancak diğer taraftan modern dönem telakkileri geçmişten çok daha hızlı değişim ve dönüşüm gösterdiği için söz konusu sessizliğin fırtınanın habercisi olduğu yorumları da yapılmıştır. Modern dönemin İslâm düşünce tarihi dönemlendirme faaliyetlerinde bir taraftan “duraklama dönemi” diğer taraftan “arayış dönemi” şeklinde isimlendirilmesi de bu yorum farklılığının mahsulüdür. Bu doğrultuda modern dönem araştırmacılarının içinde buldukları çağın gerçeklerini göz ardı etmeleri mümkün olmadığı gibi, tarih sahnesinin muhtemel senaryolarını da göz önünde tutarak ne ile karşı karşıya kalınacağı ve bunlarla nasıl bir ilişki kurulması gerektiği hususunda çaba sarf etmesi zaruridir. Başlangıçta Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, ashâbının ve onları takip edenlerin söz, fiil ve takrirlerinin sıhhat değerlendirmeleriyle dolu olan hadis ilmi, sosyo-kültürel ve siyasi zeminin olgunlaşması sonucunda pek çok kavram, mesele, problematik, anlam ve yorumun beslediği literatürle zenginleşmiştir. Bunun son ürünü “akademik hadisçilik” olarak tanımlanan çalışma faaliyetleridir. Akademik hadis araştırmaları da klasik dönemde olduğu gibi yaşadığı çağın gerçeklerinden kopamamıştır. Bu kapsamda klasik dönem meselelerinin tetkik edildiği akademik araştırmaların yanında modern dönemde ortaya çıkan yeni durumlarla ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Modern dönemde ortaya çıkan hususlardan biri de yapay zekâdır. Esasında yapay zekâ faaliyetleri 1940’lı yıllara dayanır. Ancak yapay zekâ yazılım algoritmalarının günden güne gelişmesiyle bu çalışmaların akademik faaliyetlere ne gibi faydaları ya da zararları olacağı da gündeme gelmeye başlamıştır. Zira kendisine yöneltilen sorulara salt arama motoru işleviyle değil, veri madenciliği yapmak suretiyle cevap veren dil modelleri geliştirilmiştir. Zikri geçen dil modellerinin yakın gelecekte akademik çalışmalar yapabilme gücüne kavuşması beklenmektedir. Bu mütevazî çalışmada bir yapay zekâ dil modeli olan ve OpenAI tarafından tasarlanan ChatGPT-3 (Generative Pre-trained Transformer-3) modelinin genelde sosyal bilimler, özelde ise akademik hadis araştırmalarına ne gibi katkı sağlayacağı örnek metinler üzerinden tetkik edilmiştir. Araştırmamızın girişinde yapay zekânın tarihi ve OpenAI şirketinin bir dil modeli olan ChatGPT-3 hakkında bilgi verilecektir. Yapay zekânın akademik araştırmalara katkı sağlamanın mümkün olup olmadığı ve özellikle ilahiyat araştırmalarına nasıl yön vereceği incelenmiştir. Tüm bunların akabinde yapay zekâyâ hadis ilim ve tarihinin genel yapısı altında yer alan pek çok kavram, problematik ve tüm bunlara bağlı olarak gelişen anlam ve yorum konularında sorular yöneltilmiştir. Yapay zekânın bu sorular karşısında verdiği cevaplardaki veri analizi kabiliyeti akademik bir titizlikle incelenerek onun akademik hadis araştırmalarına ne gibi artı ya da eksileri olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada bizim ifadelerimizle yapay zekânın sözlerinin birbiriyle karışmaması için yapay zekânın açıklamaları tırnak içinde ve içerlek yapılmak suretiyle gösterilmiştir. Okuyucunun doğru bir izlenim elde etmesi için ise yapay zekânın verdiği cevaplarda bulunan yazım yanlışlarına ve anlatım bozukluklarına müdahale edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Yapay Zekâ, Akademi, OpenAI, ChatGpt-3.

Abstract

One of the most important elements of Islamic cultural heritage is scholars. Muslim scholars have benefited from their previous heritage and, in addition, they have offered solutions to the problems of the age by presenting forward-looking projections from the period in which they lived. As a matter of fact, the Islamic intelligentsia contributed to the sustainability of Islamic civilization, especially in times of social, cultural and political crisis, by expressing comments that went beyond the horizon of the age. Contemporary scholars have been criticized by some for being timid, shy and passive in this cultural development operation. However, on the other hand, it has been put forward that the silence in question is the calm before the storm, since the notions of the modern period change and transform much faster than in the past. The fact that the modern period is named called "pause period" on the one hand and "search period" on the other in the periodization activities of the history of Islamic thought is the reflection of this difference in interpretation. In this direction, it is not possible for researchers of the modern period to ignore the realities of the age they live in as well as it is imperative that they make an effort to determine what they will encounter and how to establish a relationship with them, taking into account the possible scenarios of the historical scene. As a result of the maturation of the socio-cultural and political ground, the science of hadith, which was initially filled with evaluations of the words, deeds and approvals of the Prophet (pbuh), his companions and their successors, has been enriched with the literature nourished by many concepts, issues, problematics, meanings and interpretations. The new form of this is the study activities defined as "academic hadithism". Academic hadith studies, as in the classical period, could not break away from the realities of the age in which it lived. In this context, besides the academic studies examining the issues of the classical period, studies on the new situations that emerged in the modern period were also carried out. One of the innovations that emerged in the modern era is artificial intelligence. In fact, artificial intelligence activities date back to the 1940s. However, with the development of artificial intelligence software algorithms day by day, the benefits or harms of these studies on academic activities have started to come to the fore. Because, language models have been developed that respond to the questions posed to him by doing data mining, without just functioning as a search engine. It is expected that the mentioned language models will gain the power to carry out academic studies in the short term. In this study, how the ChatGPT-3 model (Generative Pre-trained Transformer-3), which is an artificial intelligence language model and designed by OpenAI, will contribute to social sciences in general and academic hadith studies in particular will be examined through sample texts. In the introduction to our research, information will be given about the history of artificial intelligence and ChatGPT-3, a language model of OpenAI. It will be examined whether it is possible for artificial intelligence to contribute to academic research and how it will guide especially theological research. After all these, questions will be asked to artificial intelligence about many concepts, problems and meanings and interpretations that are under the general structure of hadith science and history. The data analysis capability of artificial intelligence in the answers to these questions will be examined with an academic meticulousness, and it will be determined what kind of pros or cons it has on academic hadith studies. In the research, the explanations of artificial intelligence will be presented in quotation marks and inset so that our expressions and the words of artificial intelligence do not mix with each other. In order for the reader to get a correct impression, spelling mistakes and expression disorders in the answers given by artificial intelligence will not be interfered with.

Keywords: Hadith, Artificial Intelligence, Academy, OpenAI, ChatGpt-3.

Giriş

Zekâ; insanın düşünme, algılama, ilişki kurma ve sonuç çıkarma yeteneklerinin tamamına verilen addır.¹ Yapay zekâ ise tüm bu becerilerin bilgisayar yazılımı tarafından gerçekleştirilmesidir.² Yapay zekâyla ilgili çalışmalar 1940'lı yıllara dayanmaktadır.³ Yapay zekâ teknolojisinin ne zaman başladığını tespit etmek zor görünmektedir. Ancak II. Dünya Savaşı'nda ABD ordusunun top güllerinin ateşlenmesi için gereken hesaplamaları yapacak ekibin yetersiz olmasından dolayı söz konusu hesapları beşer üstü bir güçle yapacak bir cihaza ihtiyaç duyması ve Alman ordusunun haberleşme ağının en önemli parçası olan Enigma şifresinin kırılmasının ardından yapay zekâyla ilgili çalışmaların hız kazandığı düşünülmektedir.⁴ Tüm bunların ardından yapay zekâ araştırmacıları insanın problemler karşısında zekâsını ne yönde kullandığını gözlemleyerek aynı yöntemleri kullanabilecek yazılım algoritmaları geliştirmeye çalıştılar. İnsan zihninin bilgiyi işlerken semboller üzerinden ilerlediği kabul edildiği için, benzer sembolleri kullanarak bilgisayar ile zihin arasında benzeşim kuruldu ve "insan gibi düşünebilen makine" fikri ortaya çıktı.⁵ Başlangıçta insan zekâsı biyokimyasal, psikolojik ve duyuşsal pek çok etkene bağlı çalıştığı için yapay zekânın onun işlevini hiçbir zaman yerine getiremeyeceği düşüncesi hâkimdi. Ancak daha sonra yapay zekânın gelişmeler kat etmesiyle gelecekte tüm bilişsel aktivitelerin yapay zekâ eliyle yapılacağı meselesi gündeme geldi.

Nitekim Oxford ve Yale üniversiteleri bünyesinde yapay zekâ üzerine araştırma yapan 352 bilim insanına yöneltilen sorularda yapay zekânın bilim, ulaşım,⁶ finans,⁷ diploması,⁸ hukuk,⁹ sağlık¹⁰ alanlarına oldukça katkı sağlayacağı ve hatta orduyu yeniden şekillendireceği,¹¹ kamyon sürme, perakende satışta çalışma, kitap yazma ve cerrahi

¹ Zekâ ile ilgili birbirinden farklı tanımlar yapılmıştır. Bk. Nilay T. Bümen, *Okulda Çoklu Zekâ Kuramı* (Ankara: Pegem Akademi, 2004), 17; Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: Nobel Akademik, 2012), 23.

² Vasif Vagifoğlu Nabiye, *Yapay Zekâ -İnsan ve Bilgisayar Etkileşimi-* (Seçkin, 2012), 27.

³ Nabiye, *Yapay Zekâ -İnsan ve Bilgisayar Etkileşimi-*, 28-34.

⁴ Bk. A. M. Turing, "Computing Machinery and Intelligence", *Mind* LIX/236 (01 Ekim 1950), 433-460.

⁵ Jean-Charles Pomerol, "Artificial Intelligence and Human Decision Making", *European Journal of Operational Research* 99/1 (Mayıs 1997), 4.

⁶ Onur Başkaya vd., "Akıllı Şehirler Kapsamında Yapay Zekâ Teknikleri Kullanarak Etkin Ulaşım Planlarının Oluşturulması Üzerine Bir Model Önerisi", *Gsı Journals Serie C: Advancements In Information Sciences and Technologies* 1/3 (2020), 18.

⁷ Ayşe Yıldız, "Finans Alanında Yapay Zekâ Teknolojisinin Kullanımı: Sistematik Literatür İncelemesi", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, (2022), 62.

⁸ Sefa Can Yılmaz, "Yapay Zekâ Çağında Diploması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (14 Ekim 2022), 98-107.

⁹ Gökhan Erdoğan, "Yapay Zekâ ve Hukukuna Genel Bir Bakış", *Adalet Dergisi* 66 (2021), 129-183.

¹⁰ Hatice Keleş, "Tıpta Yapay Zekâ Uygulamaları", *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 24/3 (2022), 606-610.

¹¹ Michael C. Horowitz, "Artificial Intelligence, International Competition, and the Balance of Power", (2018), 7, 8.

operasyon yapma¹² gibi pek çok işi insanlardan devralacağı iddia edilmektedir.¹³ Araştırmacılar yapay zekânın 45 yıl içerisinde insanlardan daha iyi performans gösterme ve 120 yıl içinde tüm insan işlerini otomatikleştirme şansının %50 olduğunu düşünmektedir.¹⁴ Elbette bu sonuçlar yapay zekâ teknolojisinin popülaritesini günden güne artırmaktadır.

Yapay zekâ teknolojisinin gündemdeki tazeliğini korumasını sağlayan başat unsur görsel yayınlardır.¹⁵ Nitekim Tau, S1ma0ne, Infinity Chamber, I Am Mother ve Wall-e gibi filmler, yapay zekânın kontrolünde sürdürülmek zorunda kalan, insanlarla iletişim kuramayan veya kurmak istemeyen ya da iletişim kurma imkanına sahip olmayan kişilerin hayat hikayelerini incelemektedir. Yapay zekânın konu edildiği bu içerikler ve bu içerikler doğrultusunda gelişen teknolojiler, insanların kahir ekseriyetinin yapay zekâyâ günden güne daha fazla itibar etmesini sağlamıştır.¹⁶ Örneğin; trafik kurallarını ihlal eden ve insan sağlığını sürekli tehlikeye atan trafik canavarlarının doğurduğu problemler, araçların üzerinde yer alan radar, sensör ve kameraların senkronizasyonu ile çalışan otonom sürüş teknolojisini ortaya çıkarmakta ve yapay zekâyâ güven günden güne artmaktadır.

Modern dönemde yapay zekâ teknolojisinin pek çok türünün ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim düşünce dünyasında var olan bir görsel içeriğin yazılım tarafından tasarım haline getirildiği girişimler yanında,¹⁷ sorulan sorulara cevap vererek sohbet eden dil modeli yazılımlar da vardır. Bir yapay zekâ dil modeli¹⁸ olan ve OpenAI tarafından tasarlanan ChatGPT tam da böyle bir kuruluştur ve çalışmamızın odak noktasını GPT-3 (Generative Pre-trained Transformer-3) modeli oluşturmaktadır. Söz konusu model hakkında bilgi almak için kendisine kendisi hakkında sorular yöneltmeyi tercih ediyoruz.

¹² İlayda Ölçer - Atınc Yılmaz, "Yapay Zekânın Cerrahi Uygulamalara Entegrasyonu", *Beykent Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, (2021), 24, 25.

¹³ İzzet Kılınç - Aslıhan Ünal, "AI is the New Black: Effects of Artificial Intelligence on Business World", *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi* 6/2 (2019), 253, 254.

¹⁴ Katja Grace vd., "When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts", (2017).

¹⁵ Gizem Öztürk Dilek, "Yapay Zekânın Etik Gerçekliği", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2019), 50, 51.

¹⁶ Bk. İpek Sucu - Elif Ataman, "Dijital Evrenin Yeni Dünyası Olarak Yapay Zekâ ve Her Filmi Üzerine Bir Çalışma", *Electronic Journal of New Media* 4/1 (2017), 40-52.

¹⁷ Örnek bir çalışma için bk. Özgür Ballı, "Transhümanizm Bağlamında Bir Yapay Zekâ Sanatçı Uygulaması: Obv2", *Tyhke Sanat ve Tasarım Dergisi* 5/9 (2020), 141-162.

¹⁸ Wolf König, "Dilbilim ve Yapay Zekâ", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 5 (1994), 224, 225.

Soru: Sen bir yapay zekâ mısın? OpenAI şirketinin kuruluş amacı nedir ve kimler tarafından idare edilmektedir?

“Evet, ben bir yapay zeka asistanıyım. Bana verilen metinleri analiz etmek ve yanıtlamak için tasarlanmış bir sistemim. Öğrenme algoritmaları ve yüksek işlem gücü kullanarak, sormakta olduğunuz soruları veya sorunlarınızı çözmeye çalışıyorum.

OpenAI, dünya çapında bir araştırma kuruluşudur ve amacı yapay zeka teknolojisinin geliştirilmesine yardımcı olmaktır. OpenAI, birçok farklı kişi ve kuruluş tarafından idare edilmektedir ve bu kişi ve kuruluşlar arasında Elon Musk, Greg Brockman, John Schulman, Ilya Sutskever, Wojciech Zaremba ve Dario Amodei gibi isimler bulunmaktadır. OpenAI, insanların yapabileceklerini aşan bir yapay zeka geliştirmeyi amaçlamaktadır ve bu amaç doğrultusunda çalışmalarını sürdürmektedir.”

Bu cevaptan da anlaşılacağı gibi yapay zekâ kendisine yöneltilen sorulara karşı anlamlı cümleler kurarak cevap vermektedir. Söz konusu cevapları internet taraması yaparak aktarıyor olabileceği için arama motorlarından herhangi bir farkı olmadığı düşünülebilir. Ancak yapay zekânın verdiği cevapları arama motorlarında taradığımızda aynı cümle kalıplarıyla benzer bir içeriği bulamıyoruz. Her ne kadar verileri internet ortamındaki bilgilerden topluyor olsa da özgün ifadeler kullanmasının dikkat çekici olduğu kanaatindeyiz. Biz, arama motorlarıyla yetinmeyerek yapay zekânın verdiği cevapları intihal tespit programlarına arz etmenin daha doğru sonuçlar doğuracağını düşündük. Ancak söz konusu araştırmamız esnasında intihal tespit programlarının da yapay zekânın kurduğu cümlelerin kahir ekseriyetini intihal kapsamında görmediğini ve özgünlüğüne hükmettiğini gözlemledik. Dolayısıyla OpenAI tarafından tasarlanan ChatGPT-3’ün veri depolarından analizler yaptıktan sonra, bilgileri özgün bir formatta işlediği ve okuyucuyla buna bağlı olarak iletişim kurduğu söylenebilir. Buradan hareketle yapay zekânın akademik çalışmalarda ne kadar kullanılabilir olduğunun tetkik edilmesi gerekmektedir. Zira söz konusu çalışma akademik hassasiyetle yapıldığında yapay zekâ teknolojisinin yakın tarihte akademik çalışmalara ne denli etki edeceği sorusu oldukça kıymetlidir.

1. Akademik Çalışmalarda Yapay Zekânın İmkânı

Her ilim geleneği ve yetiştirdiği bilginler çağın gerçekliğinden vareste kalamazlar. Nitekim sosyo-kültürel ve hatta siyasi ortam, İslâm ilim geleneğine olumlu ya da olumsuz pek çok katkıda bulunmuştur. Temel düzeyde düşündüğümüzde İslâm hukuk disiplini içerisinde yer alan örfün şeri delillerden kabul edilmesi bile bunun göstergesidir. Sözünü ettiğimiz olgular sadece geçmiş bilginlerin çalışmaları için geçerli değildir. Nitekim modern

dönemde ortaya çıkan yeniliklere karşı “Nasslar sınırlı, hâdiseler sınırsızdır” fehvasınca benzer tavrı sergilemek gerekir.¹⁹ Yapay zekânın ortaya çıkışı çok yeni olmasa da insan hayatına etkisinin hissedilir düzeye gelmesi ve gündemde yer edinmesi tazeliğini korumaktadır. Söz gelimi teknolojik gelişmeleri sıkı şekilde takip etmeyen kişiler bile daha önce ziyaret ettiği web sitelerinde incelediği ürünlerin benzerlerinin reklamını görmesi üzerinden yapay zekâ teknolojisi hakkındaki düşüncelerini gündeme getirebilmektedir.

Burada akıllara gelen önemli bir soru ise yapay zekâ teknolojisinin akademik çalışmalarda kullanılmasının mümkün olup olmadığıdır. Bu sorunun cevabıyla ilgili birbirinden farklı düşünceler serdedilebilir. Bu farklılık, akademinin çalışma prensibinin bir yazılım üzerinden sürdürülebilmesinin mümkün olup olmadığına dair sorulardan kaynaklanmaktadır. Zira akademik çalışmalarda bilimsel çalışmanın içeriğine dair bir plan hazırlanması, ilgili kaynakların tespit edilmesi, verilerin toplanması, hipotez, antitez, amaç ve hedeflerin tespit edilmesi, yöntemin belirlenmesi ve içeriğin analiz edilmesi gibi pek çok aşama vardır.²⁰ Yapay zekânın bu aşamalardan hangi ya da hangilerini yapmaya güç yetireceği konusundaki düşünceler oldukça görecelidir. Dolayısıyla konuyla ilgili farklı kanaatleri serdetmek yerine, yapay zekânın akademik çalışmalara ne gibi bir katkısı olabileceğini yapay zekâyâ sormak daha isabetli olacaktır. Bu bağlamda yapay zekânın akademik hadis çalışmalarına nasıl bir katkı sunabileceğine dair sorular üzerinden hareket edeceğiz. Modern dönem akademik hadis çalışmaları; “hadis ilim ve tarihi”nin genel yapısı altında pek çok “kavram”, “problematik” ve tüm bunlara bağlı olarak gelişen “anlam ve yorum” konularını içermektedir. Dolayısıyla çalışmamızı söz konusu başlıklar altında tetkik ederek her başlık altında ikişer adet örnek soru sormak suretiyle yapay zekânın akademik hadis birikimine nasıl bir katkı sunabileceğini inceleyeceğiz.

1.1.Hadis İlimi ve Tarihi

Bu başlık altında yapay zekâyâ “hadis ilmi ve tarihine ne gibi katkılar sunabileceği” sorusu yöneltilenektir. Aynı zamanda hadis tarihinin en önemli dönemlerinden olan “doğuş ve gelişim dönemleri” hakkındaki bir soru da buna ilave edilecektir.

¹⁹ Bu konunun merkezinde yer alan İslâm bilgini İbn Hazm (ö. 456/1064)'dır. Onun kıyası reddetme hususundaki aşırı görüşleri konuyla ilgili tartışmaların odak noktasında yer almasını sağlamıştır. Bu hususta kaleme aldığı müstakil bir eseri de vardır. Bk. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Mulahhasu İbtâtü'l-kıyâs ve'r-rey' ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-tâ'lîl*, thk. Saîd el-Afgânî (Dimaşk, 1960).

²⁰ Aydın Usta, “Bilimsel Araştırmalarda Problematik: Projelendirme ve Raporlaştırma” 2/2 (2011), 181-184.

Soru: Yapay zekâ hadis ilmine ne gibi bir katkı sunabilir?

“Yapay zeka teknolojisi hadis ilmine katkı sağlayabilir. Örneğin, yapay zeka sistemleri hadisleri tarama, analiz etme ve doğrulama gibi işlemlerde yardımcı olabilir. Bu sayede hadislerin doğruluğu ve güvenilirliği hakkında daha kesin bilgilere ulaşılabilir. Ayrıca, yapay zeka sistemleri hadisler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit etme gibi işlemleri de yapabilir. Bu sayede hadislerin anlamları hakkında daha detaylı bir anlayış elde edilebilir.”

Yapay zekânın hadis ilmine katkı sadedinde temkinli ve ihtimalli ifadeler kullandığı görülmektedir. Yapay zekânın hadis çalışmalarında kendisini “yardımcı” statüye indirgeyerek insan faktörünün belirleyici unsuruna dikkat çekmesi de oldukça değerlidir. Bunun yanında yapay zekânın hadisleri “tarama” aşamasında sunacağı katkıyı reddetmek mümkün değildir. Özellikle hadis ilminin kurucu klasik metin verileri yapay zekâ hafızasına işlendikten sonra bu kadar hacimli bir külliyat karşısındaki tarama fonksiyonunun beşer üstü olacağı muhakkaktır.

Yapay zekânın hadis ilmine sunacağı katkılar arasında zikrettiği “analiz etme” kabiliyetiyle kastedilenin ne olduğu net bir şekilde anlaşılammaktadır. Şayet bu ifadeyle herhangi bir hadis metni taraması yapıldığında bunları tedvin ve tasnif etme ya da diğer varyantlarıyla ilişki kurma ve lafız farklılıklarını tespit etme gibi bir hususiyetten söz ediliyorsa yapay zekânın bunu fevkalade yapacağını düşünüyoruz. Ancak tarama sonucunda elde edilen malzemeyi tahlil ve tenkit etme gücünü haiz olduğunu şu an için söylemek mümkün değildir.

Yapay zekânın “benzerlikleri ve farklılıkları tespit etme” yetisiyle hadis ilmine katkılar sunabileceğini düşünüyoruz. Özellikle yazma eserlerin algoritmalar aracılığıyla yapay zekâyâ öğretilmesi hadis neşirleri içinde önemli bir yekûn tutan tahkik çalışmalarına büyük oranda katkı sağlayacaktır. Yine bu meyanda rivayet malzemesinin yapay zekâyâ işlenmesiyle haberlerde yer alan râvi tasarrufları, idrâc ve ziyâdelerin de kolaylıkla tespit edileceğini iddia etmek mümkündür.

Soru: Hadis ilminin doğuşu ve gelişimi hakkında bilgi verir misin?

“Hadis ilmi, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'in sözleri, davranışları ve tavsiyeleriyle ilgili olan ilim dalıdır. Hadis ilminin doğuşu, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'in vahiy aldığı dönemle birlikte başlamıştır. Peygamberimiz (s.a.v)'in vahiy aldığı dönemde, onun sözleri, davranışları ve tavsiyeleri tebliğ ettiği kitle tarafından sözlü olarak aktarılmıştır. Daha sonra, bu sözler, davranışlar ve tavsiyeler yazılı olarak da kaydedilmeye başlandı. Bu kayıtların yapılmasıyla birlikte hadis ilminin gelişimi de başlamış oldu.”

İlgili soruya verilen cevabı tetkik etmezden önce söz konusu metinde geçen salâtü-selam ifadelerini incelemekte fayda görüyoruz. Zira yapay zekâ iki yerde Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) adını zikrederken, diğer bir yerde ise "Peygamberimiz" ifadesinin ardından sallallahu aleyhi ve sellem'in kısaltması olarak (s.a.v) ifadesini eklemektedir. Kur'an'da mü'minlerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) salât etmekle emredilmesi²¹ ve Resûl-i Ekrem'in de (s.a.v.) kendi ismi anıldığında salâtü-selam getirilmesini tavsiye etmesinin Müslüman toplumların bu konudaki hassasiyetlerini artırdığı malumdur.²² Ancak yapay zekâ bu hassasiyete mi sahiptir yoksa verileri işlerken muhatabına göre cevaplar mı vermektedir sorusu akla gelmektedir.

Biz, zikri geçen salâtü-selamların yapay zekâyla Türkiye web sunucularından bağlantı kurmamızla ya da Türkçe sorular sormamızla ilişkili olup olmadığını teyit etmek üzere aynı soruyu Virtual Private Network sisteminden faydalanarak başka bir açık ağdan sormayı tercih ettik.²³ Aynı soruyu Amerika Birleşik Devletleri'nin Kaliforniya eyaletinin Los Angeles şehrinde bağlantı kurup İngilizce sorduğumuzda sorulara herhangi bir tazim ifadesi kullanılmadan cevap verildiğini gözlemledik. Konunun araştırmamıza yön vermeye müsait olması ve daha iyi anlaşılması için çok daha hassas, siyasi ve güncel konularda sorular sorarak yapay zekânın çalışma sistemine dair izlenimler edinmek istedik. Bu doğrultuda yapay zekâyla Türkiye web sunucularından Türklerin Ermenilere (sözde) katliam yapıp yapmadığını sorduğumuzda "konuyla ilgili farklı görüşlerin varlığından dolayı meselenin aydınlatılmaya muhtaç olduğu" şeklinde karşılık verdiğini gördük. Amerika Birleşik Devletleri web sunucularından benzer soruya aksi yönde cevaplar verdiğini, hatta sözde katliamın nasıl gerçekleştiği ve tarih sahnesinde neler yaşandığıyla ilgili detay bilgiler verdiğini gözlemledik.

Yapay zekânın Türkiye tabanlı web sunucularından yöneltilen sorulara yine aynı sunucuların beslendiği web sitelerinden cevap veren bir yazılıma sahip olması, söz konusu içeriğin ortaya çıkmasında etkili olmuş olabilir. Ya da sistemin sorunun sorulduğu dilde taramalar yapması ve buna mukabil cevaplar vermesinden de söz edilebilir. Ancak tüm bu

²¹ Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli, çev. Hamdi Yazır Elmalılı (İstanbul: Merve, ts.), el-Ahzâb 33/56.

²² Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, el-Câmi'u's-Şâhîh (İstanbul: Çağrı, 1992), "Vitr", 21; "Deavât", 100; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, es-Sünen (İstanbul: Çağrı, 1992), "Menâsik", 96, 97; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, el-Câmi'u's-Şâhîh, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı, 1992), "Salât", 70.

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Charlie Scott vd., Virtual Private Networks: Turning the Internet Into Your Private Network (Beijing Cambridge Köln Paris Sebastopol Taipei Tokyo: O'Reilly, 1999), 1-10.

ihimallerden önce akla gelen ilk husus, yapay zekânın kendisine yöneltilen sorulara coğrafyadaki hâkim düşünceye göre cevap verdiğidir. Bu durum, hali hazırda toplumun bir kısmı tarafından “gelecekte insanlığı yok edeceği” düşüncesiyle ön yargıyla yaklaşılana yapay zekâ faaliyetine dair korkuları tetiklemekte ve komplo teorisyenlerine malzeme vermektedir.

Söz konusu içeriğe gelince yapay zekânın hadisi Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “sözleri, davranışları ve tavsiyeleriyle” ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Zira Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) tavsiyeleri de yine söz ve davranışları sonucunda ortaya çıktığı için hatalı; takrirleri göz önünde tutulmadığı için eksik bir tanım yapılmıştır.²⁴

Yapay zekânın hadis ilminin doğuşunu risaletle ilişkilendirmesi, başlangıçta hadislerin şifahi aktarıldığına ve ardından yazı malzemesiyle kaydedilmeye başlandığına dair tespitlerinin büyük oranda isabetli olduğu kanaatindeyiz.²⁵ Ancak yapay zekânın ifadelerinin muğlak olmasından hareketle hadislerin ne zaman yazılmaya başlandığına dair sorduğumuz bir başka sorumuza verdiği şu cevap dikkat çekicidir:

“Hadislerin yazılı olarak kaydedilmeye başlandığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, genel kabul gören bir görüşe göre, hadislerin yazılı olarak kaydedilmeye başlandığı dönem, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v.)’in vefatından sonraki dönem olarak kabul edilmektedir.”

Buradan hareketle yapay zekânın Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde hadislerin hatırlamak amacıyla ya da başka saiklerle yazıldığına dair görüşleri göz ardı ettiği görülmektedir.²⁶ Bu bakımdan yapay zekânın kendisine yöneltilen sorulara -hızlı davranmanın da etkisiyle- konuyla ilgili yapılan araştırmaları kapsamlı bir taramaya tabi tutmadan cevap verdiği gözlemlenmektedir. Benzer şekilde “hadislerin yazılmaya başlanmasıyla hadis tarihinin gelişim dönemine girdiğine” işaret eden yorum da bu dönemin oluşum döneminin bir parçası kabul edilmesi gerektiği düşüncesiyle tenkit edilebilir.

²⁴ Takrîrin sünnetin bir parçası olduğuna dair görüşler için bk. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü’s-Salâh, ‘Ulûmü’l-ĥadîs, Akşa’l-emel ve’ş-şevk fî ‘ulûmî ĥadîsî’r-Resûl (Mukaddime), thk. Nureddin Itr (Dimaşk: Dâru Kütübî ‘İlmiyye, 2002), 48; Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, Nüzhetü’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker, thk. Nureddin Itr (el-Buşrâ, 2013), 106; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ĥudayrî es-Süyûtî, Tedrîbu’r-Râvî fî Şerhi Takrîbu’n-Nevâvî, thk. Ebû Ķuteybe Naẓar Muhammed el-Fâryâbî (b.y.: Dâru Ķaybe, ts.), 1/96; es-Sâlih Subhi, ‘Ulûmu’l-Ĥadîs ve mustalâhuhû (Beirut, 2002), 3.

²⁵ İbrahim Kutluay, “Erken Dönemde Hadislerin Kitâbet ve Tedvînine Dair İsnâaşeriyye’nin Görüşleri ve Bazı Sahâbîlere Yöneltiltiği Tenkitlerin Değerlendirilmesi”, *Mizanü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, (25 Kasım 2020), 15.

²⁶ Ahmet Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998 1999), 116, 117.

1.2. Hadis Kavramları

Kavramlar ilmî disiplinlerin anlam dünyası hakkında bilgi veren en önemli öğelerdir. Hadis ilminin bir kısmı kendine mahsus, diğer bir kısmı da farklı disiplinler tarafından kullanılan terimleri vardır. İslâmi ilimler içerisindeki her bir disiplinin zamanla birbirinden ayrılarak uzmanlarını yetiştirdiği göz önünde tutulduğunda, bu durumun gayet tabii olduğu anlaşılacaktır. Biz, hadis kavramları hakkında yapay zekânın nasıl bir veri madenciliği yapacağına ve ne tür analizlerde bulunacağına bu başlık altında temas edeceğiz. Bu meyanda “hadis ve sünnet kavramlarının birbirinden farklı anlamlara mı geldiği” sorusu yapay zekâyâ sorulacaktır. Bunun yanında erken dönem müellifleri tarafından munkatı’ haber muamelesi gördüğü; ancak ekollere göre de farklılıklar arz ettiği için ihtilafı bir konu olan “mürsel haber ve etrafındaki tartışmalar” da bu soruya eklenecektir.

Soru: Hadis ve sünnet kavramlarının arasında herhangi bir fark var mıdır?

“Hadis ve sünnet kavramları, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)’in sözleri, davranışları ve tavsiyeleriyle ilgili olan kavramlardır. Ancak, bu iki kavram arasında bir fark vardır. Hadis, Peygamberimiz (s.a.v)’in sözlerini, davranışlarını ve tavsiyelerini doğrudan ifade eden sözlerdir. Örneğin, Peygamberimiz (s.a.v)’in bir hadisi şöyle olabilir: “İyilik ve kötülük insanın kalbinden çıkar.” Sünnet ise, Peygamberimiz (s.a.v)’in davranışlarının bir bütün olarak tanımlandığı kavramdır. Örneğin, Peygamberimiz (s.a.v)’in yaptığı namazlar, oruçlar, hac yolculuğu gibi ibadetler sünnet olarak tanımlanır. Bu iki kavram arasındaki fark, hadisin doğrudan sözleri ifade ederken, sünnetin davranışları bir bütün olarak tanımladığıdır.”

Hadis usûlü kaynaklarında hadis ve sünnet kelimeleri Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleri için kullanılmıştır.²⁷ Ancak hadisi Resûl-i Ekrem’in sözlerine hasreden Goldziher (1850-1921), Mûsa Cârullâh (1875-1949) ve Fazlurrahman (1919-1988) gibi araştırmacılar, sünneti hadisten daha kapsayıcı kabul etmişlerdir.²⁸ Yapay zekânın sünnet ve hadis arasındaki farka işaret ederken zikri geçen araştırmacıların ya da benzer kanaati serdedenlerin verilerinden faydalandığı söylenebilir.

Yapay zekânın söz konusu açıklamalarında örnek sadedinde bir rivayete yer vermesi dikkat çekicidir. Her ne kadar “Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur” gibi kesin ifadeler yerine, “Peygamberimiz (s.a.v)’in bir hadisi şöyle olabilir” şeklindeki ihtimalli

²⁷ İbnü’s-Salâh, Muqaddime, 48; İbn Hacer el-Askalânî, Nüzhetü’n-Nazar fi Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker, 106; Süyûtî, Tedrîbu’r-Râvî fi Şerhi Takrîbu’n-Nevâvî, 1/96; Subhî, ‘Ulûmu’l-Hadîs ve mustalâhuhû, 3.

²⁸ Musa Cârullah Bigiyef, Kitâbü’s-sünne, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Ankara Okulu, 2014), 29; Malik Fazlurrahman, Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu, 2014), 35; Ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu, “Hadis ve Sünnet Terimlerine Farklı Bir Yaklaşım: Fazlurrahman’ın Hadis ve Sünnet Ayırımı” 1/1 (2001), 33-47.

ifadelere yer verilse de yapay zekânın hadis birikimine dair kanaatlerimizin şekillenmesi açısından bu veri kıymetlidir. Yapay zekânın naklettiği “İyilik ve kötülük insanın kalbinden çıkar” şeklinde bir habere temel hadis kaynaklarında ulaşamadık. Ancak bu ifadeyle “Ameller niyetlere göredir...”²⁹ ya da “Şüphesiz ki Allah iyilikleri ve kötülükleri yazdı, sonra bunu açıkladı. Kim bir iyiliğe niyet ederse...”³⁰ diye devam eden hadislerine işaret edildiği söylenebilir.

Soru: Mürsel hadis nedir? Konuyla ilgili tartışmalar hakkında bilgi verir misin?

“Mürsel hadis, bir hadisin gerçekliğine dair bir değerlendirme terimidir. Hadisler, Peygamber Muhammed'in (sav) sözleri, yaptıkları ve onayladıkları şeylerle ilgili olarak rivayet edilen ve İslam dininde yol gösterici olarak kabul edilen sözlerdir. Mürsel hadisler, hadislerin doğruluğuna dair özel bir değerlendirme kategorisi olarak kullanılır ve genellikle daha az güvenilir olarak kabul edilirler. Tartışmalar, mürsel hadislerin doğruluğuna ve İslam dininde geçerliliğine dair olabilir. Bazıları, mürsel hadislerin doğruluğunun sorgulanması gerektiğini ve yalnızca daha güvenilir olarak kabul edilen hadislerin İslam dininde yol gösterici olarak kullanılması gerektiğini savunurken, diğerleri mürsel hadislerin de İslam dininde geçerli olduğunu ve yerine göre yol gösterici olarak kullanılabileceğini ileri sürer. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır ve tartışmalar devam etmektedir.”

Yapay zekânın ifadelerinde üzerinde durulması gereken meselelerden ilki, hadisin tanımıdır. Zira daha önceki sorularımızda hadisin Resûl-i Ekrem'in “sözleri, davranışları ve tavsiyeleri” olduğu cevabını almış, bu tanımın hatalı ve eksik olduğunu ifade etmiştik. Ancak mürsel habere dair yönelttiğimiz soruda yapay zekânın farklı bir veri deposundan yararlandığını ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) takrirlerini de söz konusu tanıma eklediğini gözlemliyoruz. Bu durum, yapay zekânın arka plan verilerinden hangi önem sırasına göre faydalandığı ve tespit edilen malzemeyi hangi ölçülerden hareketle elelediği sorusunu akla getirmektedir. Bunun yanında yapay zekânın ilgili veriyi tespit ederek çekip çıkardığı esas kaynağı bildirmesi ya da çalışma metodolojisine dair izahları da içerisinde barındırması gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Yapay zekânın verileri analiz ederken söz konusu içeriklerde hangi ifadelerin istilâhî, hangilerinin lugavî olduğunu tespit edemediğini gözlemliyoruz. Nitekim “sahih” kavramı hadis disiplini içerisinde sözlük anlamından farklı kullanılmaktadır.³¹ Ancak yapay zekânın

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, el-Câmi'u's-şâhihu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih (İstanbul: Çağrı, 1992), “Bed'ul Vahy”, 1; Müslim, es-Sahîh, “İmâre”, 155.

³⁰ Buhârî, “Rikâk”, 31; Müslim, “İman”, 207, 259.

³¹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh en-Nisâbûrî el-Ĥâkim, Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Ĥadîs, thk. es-Seyyid Mu'zam Ĥuseyn (Beirut: y.y., 1397/1977), 61; İbnü's-Salâh, MuĤaddime, 12.

“mürsel hadis, bir hadisin gerçekliğine dair bir değerlendirme terimidir” izahında “sahih” kavramını “gerçekleştirmek” şeklinde günümüz Türkçesine aktardığı görülmektedir. Her ne kadar söz konusu ifadelerle mürsel haberin senedindeki kopukluktan kaynaklanan zayıf hadisler kategorisinde yer aldığına işaret edildiği anlaşılrsa da lafızların tercümesinden kaynaklanan problemlerin de yapay zekânın taşıdığı problemlerden olduğunu gözlemliyoruz.

Bu noktada yapay zekânın mürsel haberle ilgili tartışmaların odak noktasını farklı düşünce geleneklerine bağlaması ve mutlak mânada mürsel haberle amel etmeyenlerin yalnızca güvenilir kabul edilen hadislerle amel etme hususundaki hassasiyetlerine vurgu yapması, kavramların düşünce tarihindeki iz düşümlerinin çözümlemesi açısından kıymetlidir. Bu meyanda kavramsal çerçeveyi izah ederken hangi görüşün kimler tarafından benimsendiğine dair atıfların bulunmaması da bir eksiklik kabul edilebilir. Ayrıca son derece muğlak ve yuvarlak ifadelerle cevap verdiği, aynı ifadelerin diğer zayıf çeşitleri için de söylenebileceği de iddia edilebilir.

1.3. Hadis Problematikleri

Hız. Peygamber’in kutlu sözlerini, fiillerini ve tasdik ettiği hâdiseleri bizlere aktaran ashâbın ardından, bunların Kutlu Elçi’ye (s.a.v.) aidiyetiyle ilgili birtakım tartışmalar ortaya çıktı. Bu tartışmaları ortadan kaldırmaya çalışan İslâm bilginleri bazı prensipler geliştirmek suretiyle bunlardan hangilerinin hakikatte Resûl-i Ekrem’e (s.a.v.) ait olduğunu tespit etmeye çalıştılar. Bunu yaparken bilgi değeri açısından haberi inceleyerek hangilerinin zan ya da yakîn ifade edeceğine yönelik çalışmalar yaptılar.³² Onların bütün gayretlerine rağmen -insan olmanın gereği- her şeyi kâmilin yerine getiremedikleri için, hadis problematiklerinin eksiklerini tamamlamak bugünün insanına kaldı.³³

Kur’an merkezli sağlıklı bir din anlayışının, İslâm hukuk disiplinin, ahlakın ve günlük İslâmî yaşantının şekillenmesinde en büyük rollerden biri hadis ilmine aittir. Ancak hadis ilminin kendi iç problemlerinin olması ve tarih boyunca dış etkilerin baskıları altında

³² Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ’, *el-Udde fi uşûli’l-fıkħ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed ‘Atâ (Beyrut: Dâru Kütübi ‘İlmiyye, 2002), 2/79; Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005), 1/321; Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ‘İlmi’l-Uşûl*, thk. Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkâr (Beyrut: er-Risâletü’l-Âlemiyye, 2012), 1/276; Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri’ Yönlerinden Değeri* (İstanbul: Ensar, 2014), 19.

³³ Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (Ankara: OTTO, 2015), 12.

kalması pek çok problemin kaynağı olmasına sebep olmuştur. ³⁴ Bunun yanında hadis meselelerinin önemli bir kısmı, bilhassa modern dönemde yaygınlık kazanan fikri dönüşümlerden kaynaklanmaktadır. Sözü edilen savrulmalara karşı hadis bilginleri tıpkı klasik dönemde olduğu gibi tepki göstermiş ve hadis çalışmalarının seyri de buna bağlı olarak değişmiştir.

Bu kapsamda yapay zekâyâ “sünnetin güncellenmesinin ne denli mümkün olduğu” ve “hadis karışıklığını ortaya çıkartan sebepler ve etrafındaki tartışmalar” hakkında sorular yöneltilecektir.

Soru: Sünnetin güncellenmesinden bahsetmek mümkün müdür?

“Sünnet, Peygamber Muhammed’in (s.a.v.) sözleri, davranışları ve onayladığı olayların kaydedildiği öğretilere verilen isimdir. Sünnet, İslam inançlarının ve pratiklerinin temelini oluşturan öğretilerden biridir ve Müslümanlar için önemli bir referans kaynağıdır. Sünnet, İslam düşüncesinde Peygamber Muhammed’in (s.a.v.) doğruluğu ve doğrulanmışlığı nedeniyle kutsal bir kaynak olarak kabul edilir ve değiştirilemez olarak görülür. Bu nedenle, sünnetin güncellenmesi ya da değiştirilmesi gibi bir kavram, İslam düşüncesinde geçerli değildir. Ancak, sünnetin anlaşılması ve uygulanması sırasında, zaman içinde değişen koşullar ve gelişmeler göz önünde bulundurulabilir. Örneğin, sünnetin anlaşılması ve uygulanması sırasında, modern tıp biliminin bulguları ve ilerlemeleri de dikkate alınabilir. Bu şekilde, sünnetin anlaşılması ve uygulanması, zaman içinde değişen koşullara ve gelişmelere göre güncellenebilir ancak sünnetin kendisi değiştirilemez olarak kabul edilir.”

Günümüzde sünnete tozlu raflar arasında yaşayan tarihi bir malzeme muamelesi yapılmaktadır. Ancak sünnet, Müslümanların kendilerine örnek alabilecekleri pek çok evrensel ilkeyi haiz bir rehberdir ve dinamiktir. Bunun yanında nebevî sünnet sadece Müslümanlar için değil, yeryüzünde yaşayan bütün insanlar için hidayet kaynağıdır. Bu sebeple nebevî sünnetin evrensel dinamizme kavuşmasına yönelik araştırmalar yapılmalı ve Hz. Peygamber’in ilkeleri sünnetin ihdasıyla yeniden canlandırılmalıdır.³⁵ Yapay zekâ da sünnetin anlaşılması ve uygulanmasına katkı sunacağı düşüncesiyle güncelleştirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Sünnetin güncelleştirilmesiyle onun iç bütünlüğüne zarar verecek bir değişimden ziyade, günün şartlarını da göz önünde bulundurarak anlaşılması gerektiğine dair hassas vurgu da oldukça kıymetlidir. Dolayısıyla sünnetin güncelleştirilmesiyle ilgili yapay zekânın cevabı oldukça tatmin edicidir.

³⁴ Enbiya Yıldırım, Hadis Meseleleri (İstanbul: Rağbet, 2013), 15, 16.

³⁵ Mustafa Ertürk, Sünnet’in Güncelleştirilmesine Doğru (Nebevî Sünnetin Evrensel Dinamizmi: Sünnetin İhdası) (Ankara: İlahiyat, 2005), 9-11.

Soru: Hadis karşıtlığını ortaya çıkartan sebepler hakkında bilgi verir misin?

“Hadisler, İslam düşüncesinin ve inançlarının açıklanmasında önemli bir yere sahiptir ve genellikle İslam toplumlarında saygı gösterilen kaynaklardır. Ancak bazı kişiler, hadislerin doğruluğunu ve geçerliliğini sorgulayabilir ve hadislere karşı çıkış gösterebilirler. Bunun nedenleri arasında şunlar sayılabilir:

Hadislerin doğruluğu: Bazı insanlar, hadislerin kaynaklarının yeterince güvenilir olmadığını ve bazı hadislerin sahih olmadığını düşünebilirler. Bu, hadislerin rivayet edildiği kişilerin itibarı ve güvenilirliği gibi faktörlere bağlı olabilir.

Hadislerin yorumlanması: Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması için kullanılan yöntemler, zaman zaman tartışmalı olabilir. Bazı insanlar, hadislerin yorumlanmasında dikkat edilmesi gereken kuralların göz ardı edildiğini düşünebilirler.

Hadislerin kullanılması: Bazı insanlar, hadislerin yanlış yorumlanması sonucu yanlış uygulamaların yapıldığını düşünebilirler. Örneğin, bazı hadislerin yanlış yorumlanması sonucu, toplumda adaletsizliklerin ve ayrımcılıkların yapılması gibi durumlar ortaya çıkabilir.

İslam'a karşı olumsuz düşünceler: Bazı insanlar, İslam'a karşı olumsuz düşünceleri olabileceğinden, hadisleri de olumsuz değerlendirme eğilimi gösterebilirler.

Bu sebeplerden dolayı, bazı insanlar hadisleri reddedebilir veya hadislere karşı çıkış gösterebilirler. Ancak bu tavır, genellikle İslam toplumlarında yaygın değildir ve hadislerin önemi ve değeri, çoğu İslam inanç sahibi tarafından kabul edilmektedir.”

Hadis karşıtlığının odak noktasını bazı kişi ya da grupların İslâm'a karşı olumsuz düşünceleri ya da hadislerin değerini küçümseme eğilimi göstermeleri oluşturmaktadır. Bu eğilimin zamanla “Kur'an bize yeter” söylemini tetiklediğini öne sürmek mümkündür.³⁶ Yapay zekâya göre hadis karşıtlığını besleyen yönelimlerin başında hadislerin sıhhat değerlendirmeleri gelmektedir. Modern dönemde ortaya çıkan Kur'ancı-Mealci yönelim, rivayet kültürünün pek çok problemleri içerdiğini iddia ettiği için bu görüşün isabetli olduğu söyleyebiliriz. Ancak Kur'ancıların râvilerin güvenilirliği gibi teknik hadis birikimi isteyen konulara nüfuz ettiğini söylemek kabul edilebilir bir iddia değildir.

Yapay zekânın hadis karşıtlığını besleyen faktörler içerisinde “hadislerin yorumlanması”nın yanında “hadislerin kullanılması”nı zikretmesi dikkat çekicidir. Özellikle medya vaizleri tarafından hadislerin yanlış yorumlanmasından dolayı hadis karşıtlığına yönelen kişilerin varlığı muhakkaktır. Ancak hadisleri kendi çıkarlarına alet ederek adaletsizlik ve ayrımcılık yapan kişilerden söz etmek için sosyolojik bir okuma yapmak

³⁶ Kur'ancı-Mealci söylemle ilgili değerlendirmeler için bk. Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 133; İbrahim Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları (Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları)* (İstanbul: İz, 2015); Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik, 2017), 284; Yavuz Köktaş, *Modern Zamanlarda Hadisi Savunmak* (İstanbul: Ensar, 2017), 331-339; Saffet Sancaklı, *Hadis İncarcılığı Hadis Karşıtlarının İddiaları ve Cevaplar* (İstanbul: Rağbet, 2017), 70-97.

gerekir. Yapay zekânın veri analizi esnasında bu alana dair kaynaklardan da istifade ettiği ve bir konuyla ilgili düşüncelerini aktarırken diğer alanlarla da bağlantı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu, yapay zekâ teknolojisinin seyri adına ümit vericidir.

Yapay zekâ, hadisleri ötekileştiren söylemin toplumda yaygın olmadığını da ileri sürmektedir. Muhalif bir fikri yüksek sesle dile getirmelerinden olsa gerek, Kur'ancı hareketin gündem güne popüleritesinin arttığı düşünülmektedir. Ancak yapay zekâ, zikri geçen eğilimin hâkim İslâm düşüncesi ve Müslümanlar arasında yer etmediğine işaret ederek bu konudaki kaygıları gidermektedir. Ancak bunun teyit edilebilmesi için konuyla ilgili saha araştırmaları yapılmasına ve alanın uzmanları tarafından toplumun dini yorumlama eğiliminin ne yönde seyrettiğinin tespit edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

1.4. Hadis, Anlam ve Yorum

İslâm düşünce tarihinde anlam düzeyleriyle ilgili en kapsamlı ve sistematik faaliyet fıkıh usûlcüleri tarafından yapılmıştır. Şüphesiz onların bu çabaları ahkâmı tespit etmek içindir. Ancak bu durum, söz sahibinin muradını ya da ilk anlamı tespit etme hususunda büyük faydalar barındırmaktadır. Mâna (anlam) ve te'vil (yorum), hadislerin anlaşılmasının önündeki en büyük engellerdendir. Zira sözün sahibi olan Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) muradını tespit etmek için ilk muhataplar tarafından nasıl algılandığının, buna bağlı olarak nasıl anlaşılacağı ve yorumlanacağıın tespit edilmesi gerekmektedir. Biz, hadis ilminin en çetrefilli bahislerinden olan "fiten" ve "tıbb-ı nebevî" konularındaki rivayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği sorusunu yapay zekâyâ yönelterek bu edebiyatlar hakkındaki analizlerini gözlemlemek istiyoruz.

Soru: Fiten rivayetlerini nasıl anlamak gerekmektedir?

"Fiten rivayetleri, İslam tarihinde önemli olaylar ve olayların öncüllerini anlatan anlatımlardır. Bu rivayetler, İslam tarihine ilişkin olayları anlatır ve bu olayların anlamını açıklar. Fiten rivayetleri, İslam inançları ve değerlerine uygun bir şekilde yaşamayı öğretir ve Müslümanlar için önemli bir referans noktasıdır. Fiten rivayetleri, İslam tarihinde meydana gelen önemli olayları anlatır ve bunların anlamını açıklar. Bu rivayetler, İslam inançları ve değerlerine uygun bir şekilde yaşamayı öğretir ve Müslümanlar için önemli bir referans noktasıdır. Fiten rivayetleri, insanları dürüst, merhametli ve adil olmaya çağıran öğretiler içerir ve insanların onları uygulamaya çalışmasını önerir. Bu rivayetler, İslam tarihinde meydana gelen olayların anlamını açıklar ve İslam inançlarına uygun bir şekilde yaşamının önemini vurgular."

Yapay zekâyâ yöneltilen sorularda birbirini tekrar eden ifadelerle sık sık karşılaşılmaktadır. Ancak anlatımlarda çoğu zaman itnâb yapıldığını düşünmekteyiz. Itnâb,

bir düşüncenin gereğinden fazla sözle ifade edilmesidir.³⁷ Yukarıdaki soruya verilen cevapta çok daha fazla kendini hissettiren bu durum, okuyucuyu hem sıkmakta hem de okuduğunu rahat bir şekilde anlamasına engel olmaktadır. Bunun yanında özellikle sosyal alanla ilgili sorulan ve yorum içeren sorularda mugalata yapmak suretiyle konunun ekseninden çıkıldığı gözlemlenmektedir. Yapay zekânın sorudaki kavramları gereksiz izah ederek, ihtimalli ifadeleri çoğaltmak suretiyle risk almaktan kaçınarak ve metni bilgi yığınınna dönüştürerek meseleyi konunun özüne getirmedeği ortadadır. Esasında yapay zekânın konuya dair kapsamlı analizler yapacak veriyi tespit edemediğinde sözü gereksiz yere uzattığını iddia edebiliriz. Bu yöntem hatasını bir kenara bıraktığımızda ise yapay zekânın fiten rivayetlerini “İslâm tarihindeki olayların öncüllerini anlatan anlatımlardır” şeklinde tanımlamasının üzerine düşünmek gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim fiten edebiyatının kahir ekseriyetini kıyamet alametleriyle ilgili rivayetlerden oluştuğu bilinmektedir.³⁸ Tarih sahnesinde yaşanabilecek en ürkütücü olayın kıyamet olduğu gerçeğinden hareketle yapay zekânın bu konuya atıfta bulunduğu söylenebilir. Ancak bu zorlama bir yorum olacaktır. Bunun yerine, fiten edebiyatı içerisindeki haberlerin toplumların çöküşlerine ve tarih sahnesinden çekilmelerine delalet ettiğine işaret eden yorumları öne çıkarmak çok daha isabetli olacaktır.³⁹

Yapay zekânın fiten edebiyatının “İslam inançları ve değerlerine uygun bir şekilde yaşamayı öğretir” şeklindeki izahı da tetkik edilmeye muhtaçtır. Zira İslam inanç ilkelerini belirleyen kelimelerinde Cemel ve Sıffın olaylarına işaret ettiği varsayılan kimi rivayetlerin irade hürriyeti ve kader bahislerinde kendine yer bulduğu görülmektedir.⁴⁰ Aynı zamanda kıyamet öncesi ortaya çıkacak hâdiseler ve ahiret ahvaline dair işaretlerin de fiten edebiyatı içerisinde yer aldığı bilinmektedir.⁴¹ Dolayısıyla fiten rivayetlerinin İslâm inanç ilkelerini beslediği muhakkaktır. Ancak yapay zekânın fiten edebiyatının İslâm ahlakına uygun bir şekilde yaşamayı öğrettiği iddiasına hangi verilerin analizini yapmak suretiyle

³⁷ İsmail Durmuş, “İtnâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/219.

³⁸ Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşki İbn Keşîr, en-Nihâye fî'l-Fiten ve'l-Melâhim, thk. Muhammed Ahmed 'Abdulaziz (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1408/1988), 1/31.

³⁹ Kamil Çakın, “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 1-29.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam* (Konya: Tekin Kitabevi, 2014), 284-286.

⁴¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 1/351; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1982), 3/259; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı, 1992), 2/372; Müslim, “Fiten”, 128.

ulaştığını tespit etmek zor görünmektedir. Sonuç olarak; yapay zekânın fiten edebiyatı kapsamında verdiği cevapları makul sınırlara indirmek için muhtelif yorumlar yapmak ve hatta çaba sarf etmek gerekmektedir. Dolayısıyla ilgili konuda verilen cevabın tatmin edici olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Soru: Tıbb-ı nebevî rivayetlerini nasıl anlamak gerekmektedir?

“Tıbbî nebevi rivayetleri, Peygamber Muhammed’in (s.a.v.) tıbbâ ilişkin sözleri, davranışları ve onayladığı olayların kaydedildiği öğretilere verilen isimdir. Bu rivayetler, İslam tıbbının kurallarını ve ilkelerini belirleyen önemli kaynaklardır ve genellikle İslam tıbbına ilişkin olarak yapılan araştırmalarda ve uygulamalarda referans olarak kullanılırlar. Tıbbî nebevi rivayetlerini anlamak için, öncelikle bu rivayetlerin ne zaman ve hangi koşullar altında kaydedildiği ve ne zaman ve hangi koşullar altında uygulandığı gibi konulara dikkat etmek gerekmektedir. Ayrıca, bu rivayetlerin neyi ifade ettiği ve hangi durumlar için geçerli olduğu gibi konuların da anlaşılması önemlidir. Tıbbî nebevi rivayetlerinin anlaşılmasında, İslam tıbbının temel ilkelerine ve kurallarına uygun bir şekilde yorumlanması ve uygulanması gerekmektedir. Bu ilkeler ve kurallar arasında, insanların sağlıklarını koruma, hastalıkları tedavi etme ve insanların fiziksel ve ruhsal bütünlüğünü koruma gibi amaçlar yer almaktadır. Tıbbî nebevi rivayetlerinin anlaşılması ve uygulanması sırasında, bu rivayetlerin ne zaman ve hangi koşullar altında geçerli olduğunun, modern tıp biliminin bulgularıyla da uyumlu olması gerekmektedir. Bu nedenle, tıbbî nebevi rivayetlerinin anlaşılması ve uygulanması sırasında, modern tıp biliminin bulguları ve ilerlemeleri de dikkate alınmalıdır.”

Yapay zekânın tıbb-ı nebevî konusundaki görüşlerinin büyük oranda akademik hadis faaliyetlerinde elde edinilen sonuçlarla uyuştuğunu söyleyebiliriz. Nitekim yapay zekâ, söz konusu rivayetlerin kendi koşulları altında tetkik edilmesinin ve hangi durumlarda nasıl bir uygulamayla ortaya konulduğunun tespit edilmesinin zarurî olduğu kanaatindedir.⁴² Resûl-Ekrem’e (s.a.v.) izafe edilen bu husustaki haberlerin hıfzıssıhha kapsamında incelemeye tabi tutulması teklifi de oldukça isabetlidir. Zira Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kişi ve toplumların sağlığına dair serdettiği sözlerin önemli bir kısmı hastalığa duçar olduktan sonra uygulanacak tedavilere değil, hastalık gelmeden önce uygulanması gereken korunma yöntemlerine yöneliktir.⁴³

Modern din telakkisinin bir sonucu olarak tıbb-ı nebevî kavramının akla getirdiği hususlardan ilki fiziki hastalıkların tedavisidir. Yapay zekânın bu konudaki rivayetleri sadece fiziksel hastalıklara indirgememesi, bireylerin ruhsal bütünlüğünün korunmasına

⁴² Hz. Peygamber’in (s.a.v.) içinde bulunduğu kültürün imgelerine niçin atıfta bulunduğu dair detaylı bilgi için bk. Veli Atmaca, “Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevî’nin İnanç Boyutu Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/9 (2011), 37.

⁴³ Yusuf Acar, “Sağlığın Korunmasına ve Hastalıkların Önlenmesine Dair Hz. Peygamber’in Tasarruflarının Bağlayıcılığı ve İmanî-Ahlakî Boyutu”, *İslâm’da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*, thk. Adem Yerinde (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, 2021), 140, 141.

vurgu yapması da oldukça kıymetlidir. Nitekim Allah Resûlü'ne (s.a.v.) izafe edilen, kişinin beden bütünlüğünü korumak gerektiğine yönelik haberlerden çok daha fazlasının ruhsal hastalıklardan korunmak gerektiği konusunda aktarılması da bu düşünceyi teyit etmektedir.⁴⁴

Yapay zekânın tıbb-ı nebevi edebiyatı içerisindeki rivayetlerin anlaşılmasında modern tıp biliminin bulgularından ve ilerlemelerinden istifade etme tavsiyesi de oldukça önemlidir. Nitekim modern dönemde -geleneksel tıp ilmini suiistimal edenleri bir kenarı koyduğumuzda- alternatif tıp birikiminden istifade etmek gerektiği söylemleri “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp” uygulamalarına hız kazandırmıştır.⁴⁵ Yapay zekâ, bu uygulamaları tasdik ederek klasik tıp birikimine daha iyi nüfuz edebilmek adına modern tıp çalışmalarından istifade edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Ancak her çağın faktörleri bilim anlayışının gelişmesine yön vermektedir ve bilimsel, modern tıp ile tıbb-ı nebevi uygulamalarının birbiriyle çelişmesi muhtemeldir. Bu tür bir tearuz durumunda hangi tıp birikiminin neye göre tercih edileceğinin bilinmemesi büyük bir soru işaretidir. Sonuç olarak; yapay zekânın tıbb-ı nebevi konusunda serdettiği görüşlerin büyük oranda isabetli olduğu söylenebilir.

Sonuç

Yapay zekâ insan hayatının tüm kademelerine tesir ederek günden güne gelişim göstermektedir. Yapay zekâ dil modelleri verilerin analiz, tasnif ve ilişki kurma süreçlerinde oldukça başarılıdır. Yapay zekânın hadis bilim dalı özelinde akademik faaliyetlere ne denli katkısı olacağı sorusu bu araştırmanın esasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda akademik çalışmalara plan hazırlanması, ilgili kaynakların tespit edilmesi, verilerin toplanması, yöntemin belirlenmesi ve içeriğin analiz edilmesi gibi pek çok aşamada yapay zekânın katkı sağlayabileceği tespit edilmiştir. Özellikle veri analizi esnasında konuyu pek çok disiplinin düşüncelerini göz önünde tutmak suretiyle ele alması dikkat çekicidir. Ancak tüm bunlara rağmen elde edilen malzemeyi tahlil ve tenkit edebileceğini söylemek şu an için mümkün değildir. Süreç içerisinde gelişim göstermesi muhtemel olmakla birlikte yapay zekânın bazı sorulara konuyla ilgili yapılan araştırmaları kapsamlı bir taramaya tabi tutmadan cevap verdiği gözlemlenmektedir. Nitekim birbirini tekrar eden ifadeleri sık sık zikretmesi,

⁴⁴ Buhârî, “Libâs”, 1, 2, 5; Müslim, “Libâs”, 42; Tirmizî, “Libâs”, 8.

⁴⁵ Dilek Talhaoğlu, “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tedavi Uygulamaları”, Bütünleyici ve Anadolu Tıbbı Dergisi, (2021), 17, 18.

anlatımda çoğu zaman itnâb yapması ve istilahları göz ardı etmek suretiyle kelimelerin daha çok sözlük anlamlarına yoğunlaşması da buradan kaynaklanmaktadır. Yapay zekânın muhtelif dil ya da coğrafyalardan sorulan sorulara farklı cevaplar vermesi, onun en önemli açıkları arasında yer almaktadır. Bu durum, komplo teorilerinin zihinleri uyarmasına sebep olmaktadır. Sonuç olarak; yapay zekâ dil modellerinin -şu an için- genelde sosyal bilimler özelde hadis alanındaki akademik çalışmaların yörüngesini değiştirdiğini düşünmüyoruz. Ancak yapay zekâ dil modellerine doğru verilerin öğretilmesi suretiyle yapay zekânın akademik araştırmalara büyük oranda katkı sağlama gücünü haiz olduğu ve geliştirilmeye açık olduğunu söyleyebiliriz. Bu meyanda yapay zekâ dil modelleriyle ilgili çalışmaların belirli periyotlarla yapılması gerekmektedir.

Kaynakça / References

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Acar, Yusuf. "Sağlığın Korunmasına ve Hastalıkların Önlenmesine Dair Hz. Peygamber'in Tasarruflarının Bağlayıcılığı ve İmanî-Ahlakî Boyutu". *İslâm'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*. thk. Adem Yerinde. 136-146. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, 1. Basım, 2021.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Atmaca, Veli. "Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevî'nin İnanç Boyutu Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/9 (2011), 35-53.
- Ballı, Özgür. "Transhümanizm Bağlamında Bir Yapay Zekâ Sanatçı Uygulaması: Obv2". *Tyhke Sanat ve Tasarım Dergisi* 5/9 (2020), 141-162.
- Başkaya, Onur vd. "Akıllı Şehirler Kapsamında Yapay Zekâ Teknikleri Kullanarak Etkin Ulaşım Planlarının Oluşturulması Üzerine Bir Model Önerisi". *Gsi Journals Serie C: Advancements In Information Sciences and Technologies* 1/3 (2020), 1-21.
- Bigiyef, Musa Cârullah. *Kitâbü's-sünne*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi 'u's-şâhîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Çakın, Kamil. "Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 1-29.
- Durmuş, İsmail. "İtnâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/215-219. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâli*. çev. Hamdi Yazır Elmalılı. İstanbul: Merve, ts.
- Erdoğan, Gökhan. "Yapay Zekâ ve Hukukuna Genel Bir Bakış". *Adalet Dergisi* 66 (2021), 117-192.
- Ertürk, Mustafa. *Sünnet'in Güncelleştirilmesine Doğru (Nebvî Sünnetin Evrensel Dinamizmi: Sünnetin İhdası)*. Ankara: İlahiyat, 1. Basım, 2005.
- Fazlurrahman, Malik. *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu, 6. Basım, 2014.
- Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-. *el-'Udde fi uşûli'l-fıkḥ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed 'Atâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kütübi 'İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*. thk. Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkâr. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2012.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 8. Basım, 2014.

- Grace, Katja vd. "When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts". <https://doi.org/10.48550/ARXIV.1705.08807>
- Hâkim, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh en-Nîsâbü'rî el-. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-Hadîs*. thk. es-Seyyid Mu'zam Ḥuseyn. Beyrut: y.y., 1397/1977.
- Hatiboğlu, İbrahim. *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları (Hint Alt Kitası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları)*. İstanbul: İz, 3. Basım, 2015.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Hadis ve Sünnet Terimlerine Farklı Bir Yaklaşım: Fazlurrahman'ın Hadis ve Sünnet Ayırımı" 1/1 (2001), 33-47. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.3343096>
- Horowitz, Michael C. "Artificial Intelligence, International Competition, and the Balance of Power". <https://doi.org/10.15781/T2639KP49>
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*. thk. Nureddin Itr. el-Buşrâ, 2013.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Mulahhasu İbtâtü'l-kıyâs ve'r-rey' ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-tâ'lîl*. thk. Saîd el-Afgânî. Dimaşk, 1960.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *en-Nihâye fî'l-Fiten ve'l-Melâhim*. thk. Muḥammed Aḥmed 'Abdulaziz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1408/1988.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs, Akşa'l-emel ve's-şevok fî 'ulûmi hadîsi'r-Resûl (Mukaddime)*. thk. Nureddin Itr. Dimaşk: Dâru Kütübi 'İlmiyye, 2002.
- Keleş, Hatice. "Tıpta Yapay Zekâ Uygulamaları". *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 24/3 (2022), 604-613. <https://doi.org/10.24938/kutfd.1214512>
- Kılınç, İzzet - Ünal, Aslıhan. "AI is the New Black: Effects of Artificial Intelligence on Business World". *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi* 6/2 (2019), 238-258.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri' Yönlerinden Değeri*. İstanbul: Ensar, 2. Basım, 2014.
- Köktaş, Yavuz. *Modern Zamanlarda Hadîsi Savunmak*. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2017.
- König, Wolf. "Dilbilim ve Yapay Zekâ". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 5 (1994), 219-235.
- Kutluay, İbrahim. "Erken Dönemde Hadislerin Kitâbet ve Tedvînine Dair İsnâaşeriyye'nin Görüşleri ve Bazı Sahâbîlere Yönelttiği Tenkitlerin Değerlendirilmesi". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*. <https://doi.org/10.47502/mizan.820042>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı, 1992.
- Nabiyev, Vasif Vagifoğlu. *Yapay Zekâ -İnsan ve Bilgisayar Etkileşimi-*. Seçkin, 2012.
- Ölçer, İlayda - Yılmaz, Atınç. "Yapay Zekânın Cerrahi Uygulamalara Entegrasyonu". *Beykent Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*. <https://doi.org/10.20854/bujse.873770>
- Öztürk Dilek, Gizem. "Yapay Zekânın Etik Gerçekliği". *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2019).
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.

- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik, 6. Basım, 2017.
- Pomerol, Jean-Charles. "Artificial Intelligence and Human Decision Making". *European Journal of Operational Research* 99/1 (Mayıs 1997), 3-25. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(96\)00378-5](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(96)00378-5)
- Sancaklı, Saffet. *Hadis İnkarcılığı Hadis Karşıtlarının İddiaları ve Cevaplar*. İstanbul: Rağbet, 2017.
- Scott, Charlie vd. *Virtual Private Networks: Turning the Internet Into Your Private Network*. Beijing Cambridge Köln Paris Sebastopol Taipei Tokyo: O'Reilly, 2. Basım, 1999.
- Selçuk, Ziya. *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Nobel Akademik, 2012.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Uşûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.
- Subhi, es-Sâlih. *'Ulûmu'l-Hadîs ve mustalâhuhû*. Beyrut, 2002.
- Sucu, İpek - Ataman, Elif. "Dijital Evrenin Yeni Dünyası Olarak Yapay Zekâ ve Her Filmi Üzerine Bir Çalışma". *Electronic Journal of New Media* 4/1 (2017), 40-52. <https://doi.org/10.17932/IAU.EJNM.25480200.2020.4/1.40-52>
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hıdayrî es-. *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbu'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, ts.
- T. Bümen, Nilay. *Okulda Çoklu Zekâ Kuramı*. Ankara: Pegem Akademi, 2004.
- Talhaoğlu, Dilek. "Geleneksel ve Tamamlayıcı Tedavi Uygulamaları". *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbi Dergisi*. <https://doi.org/10.53445/batd.945893>
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi'u's-şâhîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Turing, A. M. "Computing Machinery and Intelligence". *Mind* LIX/236 (01 Ekim 1950), 433-460. <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>
- Usta, Aydın. "Bilimsel Araştırmalarda Problematik: Projelendirme ve Raporlaştırma" 2/2 (2011), 176-197.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Meseleleri*. İstanbul: Rağbet, 2. Basım, 2013.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2015.
- Yıldız, Ayşe. "Finans Alanında Yapay Zekâ Teknolojisinin Kullanımı: Sistemik Literatür İncelemesi". *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1089134>
- Yilmazel, Sefa Can. "Yapay Zekâ Çağında Diplomasi". *Türk Dünyası Araştırmaları*. <https://doi.org/10.55773/tda.1153159>
- Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998 1999), 91-121.